

Fra Pesach til Påske

Av Marian Eigeles

Fortidens feil taler for at kirken stadig vekk må minnes om sitt jødiske opphav og identitet, og vitnene om dette opphav er mange. Det er ikke bare Det gamle testamente - urkristendommens eneste Bibel - som vitner om dette. Den hebraiske klang som høres i Det nye testaments greske tekster og synagogens liturgi som danner bakgrunnen for den kristne gudstjeneste, taler sitt tydelige språk. En forståelse av Pessach'ens innhold kan hjelpe kirken til en bedre forståelse av sin egen påske og dermed også en bedre forståelse av påskens budskap.

Pessach er en fest med en lang historie bak seg - den er minst like så gammel som Israels folk ^[1]. Men forskerne er uenige om Pessachs opprinnelse. Ifølge en teori som har bred tilslutning, kan Pessach føres tilbake til den gamle nomadefest som de isrealittiske stammer feiret i ørkenen. Ifølge en annen teori har Pessach sin opprinnelse i en gammel kana'anittisk jordbruksfest. Jeg synes ikke at disse teorier forklarer noe som helst - snarere forkludrer de saken. Like så forvirrende er teorien om at "de usyrede brøds fest" er skilt fra Pessach. En ting er at Pessachfeiringen kan ha overtatt elementer som allerede eksisterte hos de isrealittiske stammer før utgangen fra Egypt, en annen ting er selve Pessachs innhold. Denne siden av saken kan kun forklares ved hjelp av Israels egen historie: Israels stammer har opplevd en mirakuløs utfrielse fra Egypt og en like mirakuløs vandring gjennom ørkenen til det forgjettede land. Man er kanskje altfor lite klar over det revolusjonerende ved utfrielsen og hva den betydde for datidens forestillinger.

Ifølge datidens alminnelige forestilling var ethvert folk under en guds eller flere guders beskyttelse. Et svakt folk hadde en svak gud, et sterkt folk hadde derimot en sterk gud. På denne bakgrunn kan vi forstå Faraos spørsmål: "Hvem er Herren, så jeg kan adlyde Ham"?

Moses utforder på sin Guds vegne datidens supermakt. Dermed utforder han Egypts guder. Det nye og revolusjonerende som kommer til uttrykk er at bak det svake folk, et folk av treller, står Han som er den eneste som kan kalles Gud. Han og ingen andre. Og bak verdens supermakt står bare nuller og nixer (det hebraiske ordet for avgud er "*elilim*" = nuller og nixer). Derfor måtte det svake folk vinne og datidens supermakt gi tapt.

I likhet med *Shavout* (pinse) og *Sukkot* (Løvhyttfesten) var *Pessach* en pilegrimsfest (2 Mos 23,14). Det betyr at i den første periode av gammeltestamentlig tid ble disse høytider feiret ved de forskjellige lokale helligdommer i Israel. Senere ble templet i Jerusalem den eneste tillatte helligdom.

Forskriftene

Vi regner med at Pessach til å begynne med ble feiret i templets forgård. På grunn av plassmangel ble etterhvert hele Jerusalem betraktet som templets forgård, og i Pessachtiden ble byens grenser utvidet til Oljeberget. Husene i Jerusalem ble betraktet som hele folkets eiendom slik at hver pilegrimsfamilie eller *chaburg* (en disippelgruppe ledet av sin rabbi) fikk et sted der de kunne feire pessach uten å betale for seg. De fikk ikke bruke husværet alene, men feiret pessach side om side med flere familier og grupper ^[2].

Pessachfeiringen fikk sin noenlunde faste form i det andre templets tid, slik at det ikke er særlig stor forskjell mellom Jesu' og vår tids feiring (bortsett fra påskelammet).

Forskriftene for Pessachfeiringen er gitt i Mishna-Pessachim ^[3]. Denne bokens første kapittel begynner med ordene: "Dagen før den 14. Nisan skal man lete med lys og lykte etter surdeig og all gjærbakst. Man må fjerne all surdeig og gjærbakst før høytidens begynnelse, for i de syv dagene skal man kun spise usyret brød (matzah)". Det er en skikk at all gjærbakst som ikke er blitt spist før Pessach, blir brent. Dessuten blir følgende bønn lest: "Velsignet er du Herre, vår Gud, universets Konge, fordi du har helliget oss ved dine bud og pålagt oss å brenne surdeigen".

"All surdeig/gjærbakst som finnes i min besittelse, og som jeg har sett eller ikke sett, fjernet eller ikke fjernet, som jeg har brent eller ikke brent, erklæres som ikke-eksisterende, betraktes som jordens støv".

I Mishna-Pessachim finnes også detaljerte regler for slaktning av påskelammet. Hver familie slaktet påskelammet på tempelområdet, og det var tillatt for flere familier å slå seg sammen om et påskelam. Men det var ikke tillatt at en gruppe av vanvare byttet sitt lam med en annen gruppes. Da ble slaktningen ugyldig for Pessach, og kjøttet skulle kastes i en ovn der kasserte ofre ble brent. Ettersom ikke alle kunne slakte på én gang foregikk ofringen i puljer. Den første pulje var presteslektene, den andre var levittene og til slutt de alminnelige jøder (tilsvarende Choen, Levi og Israel). Først kom én pulje inn, og så ble tempelportene lukket. Så snart slaktningen var fullført ble dørene åpnet og den første pulje gikk ut samtidig som pulje nummer to kom inn.

Det er åpenbart at påskelammet stod i sentrum for Pessachfeiringen. Det ble slaktet til minne om at dødsengelen gikk forbi de hus i Egypt hvor israelittene bodde, mens døden rammet egypternes førstefødte - både mennesker og dyr. Israelittenes hus fikk dørstolpene innsmyrt med blod, og dermed fikk blodet en beskyttende funksjon. Ordet Pessach kommer av *psa* = å gå forbi.

Det å spise Pessach-måltidet ble kalt "å spise Pessach". Å spise Pessach = å spise påskelammet. Å slakte påskelammet = å slakte Pessach (Mat 26,17 flg.). Alt tyder på at påskelammet var et måltidsoffer i og med at det ble slaktet i templet og selve Pessach-måltidet ble betraktet som et sakralt måltid, det vil si et måltid som danner rammen for en gudstjeneste. Måltidet og gudstjenesten går inn i hverandre, slik at det er vanskelig skille mellom dem.

Liturgien

Det er mange ledd (*seder* = orden) i denne måltidsgudstjeneste. Det er femten ledd og måltidet pleier å vare mellom tre og fire timer. Det vil bli for langt å gå igjennom alle disse ledd, men selve arrangementet kaster kanskje et perspektiv over det hele.

På bordet ligger en *matzah* ved siden av hver kuvert (selv bestikket og serviset er et annet enn det man bruker utenom Pessachtiden). *Matzah* skal minne om at våre fedre ved utgangen av Egypt ikke fikk tid til å la brøddeigen gjære, fordi de måtte dra i all hast. På bordet står det også et fat som det ligger tre stykker *matzah* på, dekket av et klede. På fatet ligger det også bitre urter (til minne om det bitre liv i Egypt), et lite glass med saltvann (til minne om tårene

som våre fedre måtte utgyde), *haroset* - en blanding av malte nøtter med eplemost (til minne om mursteinene som våre fedre måtte lage i Egypt), selleri (til minne om det frodige land som Gud gav fedrene våre), et ben (i stedet for påskelammet) og et egg (det er et symbol som naturligvis kommer inn mye senere, og skal minne om evigheten). Sist men ikke minst må vinen nevnes.

Vin drikkes ved alle jødiske høytider, men ikke om hverdagen. Den er et symbol på glede og Guds velsignelse. De rabbiniske forskrifter forlanger at man blander 1/3 vin og 2/3 vann slik at farene for utskielse blir minimale. Ved sedermåltidet er det påbudt å drikke minst fire beger vin, som symboliserer Guds fire ord om frelse: “Jeg vil utfri dere”, “jeg vil frelse dere”, “jeg vil utløse dere” og “jeg vil ta dere som mitt folk” (2 Mos 6,6 flg). Disse fire beger med vin hører med til de femten leddene i seder og derfor kan vi inndele måltidet etter dem ^[4].

Det første beger drikkes allerede ved måltidets begynnelse etter at man har lest en del velsignelser. Før man drikker fremsier man denne velsignelsen: “Velsignet er Du, Herre, vår Gud, universets Konge, som har skapt vintreets frukt”. Deretter takker man Gud: “Velsignet er Du, vår Gud, universets Konge, fordi Du har latt oss leve og oppholdt oss til denne dag”.

Etter at dette beger er drukket, vasker man sine hender og spiser selleri dyppet i saltvann. Selleri (hebraisk = *karpas*) utdeles til gjestene. Før man spiser karpas, uttaler man følgende velsignelse: “Velsignet er Du, Herre, vår Gud, universets Konge, som skaper markens grøde”. Deretter tar man det midterste stykke matzah på fatet og deler det i to. Den ene delen legges tilbake på fatet mellom de to matzot, den andre delen skal senere brukes til det man kaller for *afikoman*. Så løfter man fatet og sier: “Dette er lidelsens brød som våre fedre har spist i Egyptens land. Den som er sulten, la han komme og spise - den som trenger det, la han komme og feire Pessach. Dette år her, neste år i landet Israel - dette år som treller, neste år som frie mennesker”. Man dekker matzaen på ny, og fyller det andre beger vin.

Og nå er det den minste gutten i familien sin tur til å stille de viktige spørsmålene:

- Hva er det som gjør denne kveld så forskjellig fra alle de andre?
- Alle andre kvelder spiser vi både syret og usyret brød, i kveld bare matzah?
- Alle andre kvelder spiser vi alle slags urter, i kveld bare bitre urter?
- Alle andre kvelder dypper vi aldri fingeren i begeret, i kveld gjør vi det to ganger?^[5]
- Alle andre kvelder spiser vi sittende eller liggende, i kveld bare liggende? ^[5]

Husfaren (eller den som leder gudstjenesten) svarer med ordene fra 5 Mos 6,21: “Vi var treller hos Farao i Egypt, men Herren førte oss ut av Egypt med sterk hånd. Og hadde den Hellige, velsignet er Han ^[6], ikke ført våre fedre ut av Egypt ville vi og våre barn ennå vært treller i Egypt. Og selv om alle her var kloke og intelligente, alle var gamle og torahlærde ^[7], er vi blitt pålagt å fortelle om utvandringen fra Egypt. Og jo mere vi forteller om dette, dess mer prisverdig er det”.

Her rører vi ved noe vesentlig: plikten til å fortelle. Foreldrene har plikt å fortelle sine barn om Guds frelseshandlinger for sitt folk, og barna har - når den tid kommer - plikt å fortelle sine egne barn om det. Derfor kalles dette ledd i *seder* for *magid* (forteller), og boken som inneholder sedergudstjenesten kalles *haggada* (fortelling). I denne fortelling spiller 5 Mos 25, 5-6 en viktig rolle. 5 Mos 25, 5flg. inneholder Israels historie i korte trekk fra fedrenes tid til

bosettelsen i Landet, og hele fortellingen understreker Guds trofasthet mot pakten, mot sitt folk. Dette kommer klart til uttrykk i takkebønnen: “Velsignet er Han, som holder sine løfter til Israel, velsignet er Han”. Så løfter man begeret og synger: “*V’shi she amda l’avoteinu v’lanu* (Han som stod våre fedre og oss bi); for det var ikke bare en som ville oss til livs, men i hver generasjon reiser det seg en som vil tilintetgjøre oss, og den Hellige, velsignede, redder oss fra deres hender”.

Men fortellingen er ufullstendig hvis man ikke tar tre ting med: Pessach (påskelammet), matzah og maror (de bitre urter).

Pessach, fordi Herren gikk forbi de hus i Egypt hvor våre fedre bodde ^[8].

Matzahs og marors betydning er allerede nevnt. Dessuten understreker det at man i hvert slektsledd må betrakte seg selv som om man personlig har vandret ut fra Egypt. Det heter: “Den Hellige, velsignet er Han, har ikke bare befridd fedrene men oss sammen med dem. For det står skrevet: Han førte oss ut derfra for å bringe oss til det Land han ved ed hadde lovet våre fedre”. Og på grunn av Guds frelseshandling som gjelder hver generasjon avslutter man dette ledd i gudstjenesten med Salme 113 - 114. Etter at man har lest velsignelsen drikker man det annet beger.

Og etter å ha takket Gud for budet om å vaske sine hender, vasker husfaderen (bønnlederen) sine hender for andre gang^[9].

Så tar man et stykke matzah og leser følgende velsignelse: “Velsignet er Du, Herre vår Gud, universets Konge, som har helliget oss ved dine bud og pålagt oss å spise matzot” ^[10].

Deretter blir matzahstykket som velsignelsen er lest over, utdelt til alle deltakerne. For å forstå denne handlingen er det viktig å forstå hva det å delta i et måltid betyr både i GT og den jødiske tradisjon. (Det gjelder for Orienten og flere andre kulturer også i dag). Det å dele brødstykket er det samme som å få del i en felles velsignelse. Delaktigheten i Pessach-fellesskapet kommer også til uttrykk ved at man - etter å ha takket Gud for budet om å spise bitre urter - utdeler bitre urter som er blandet med malte nøtter.

Hillel har innført en skikk om å sette bitre urter mellom to stykker matzah (det heter *korekh*).

Det egentlige måltid og avslutningen

Deretter blir maten servert. Etter at man har spist blir et stykke av den *matzah* som ble brutt ved begynnelsen spist - den som kalles afikoman. Alle må spise minst ett stykke på størrelse med en oliven. Selve ordet afikoman er av gresk opprinnelse (epikomion) og betyr antakelig dessert. Etter at man har spist afikoman er det ikke tillat å spise mer.^[11] Etter maten og en nokså lang takkebønn, fyller man det tredje beger. ^[12] Før og like etter man drikker det tredje beger, leses en takkebønn og man ber så om Jerusalems gjenoppbyggelse. Det er en messiansk undertone i disse bønnene. Til den messianske undertone hører også en tom stol som settes til bordet ved den ledige kuvert til Elias (som skal komme før Messias) og på dette tidspunkt av sedermåltidet åpnes dørene for ham.

Den nest siste del av seder innledes med at man fyller det fjerde beger. Denne delen av seder kales Hallel (lovsang) og den består hovedsakelig av Salme 115 - 118. ^[13]

Etter at det fjerde beger er drukket takker man for landet Israel og dets frukter, og man ber Gud om å forbarme seg over Landet og Den Hellige Stad og dens helligdom. Bønnen avsluttes med ordene: "Velsignet er Du, Herre, for Landet og for vintreets frukt".^[14] Deretter blir det bekjentgjort at "Pessachliturgien er avsluttet i overenstemmelse med dens forskrifter...". Man ber også om at Gud må hjelpe deltakerne til å holde seder også neste år og at han vil gjøre ende på Israels nød. De sist ord lyder slik: "Neste år i Jerusalem". De som bor i Jerusalem sier: "Neste år i det gjenreiste Jerusalem".

Dette betyr ikke at sammenkomsten er avsluttet, men bare at man går over til en mer underholdende avdeling som består av barnedikt. Men bak barnediktene ligger et dypere innhold. Det er også slik at de skriftlærde tar seg en spasertur i det fri, men selvsagt innenfor den tillate grense.

Påske - en frelsesfest

Pessach har i historiens løp mer og mer fått karakter av en frelsesfest. Meningen er ikke bare å feire det som skjedde med utgangen av Egypt, men å feire alle Guds frelseshandlinger. Og i følge en gammel rabbinisk kommentar (*Midrash Shemot Rabba*) har Gud skapt himmelen og jorden på en Pessachften. På en Pessachften inngikk han sin pakt med Abraham. På en Pessachften førte Han oss ut av Egypt, og på en Pessachften vil han igjen befri oss. Dette forklarer hvorfor man venter på Elias (som ifølge Mal 3,23 skal komme før Messias) på en sederaften. Ifølge en gammel utlegning av Sal 118 skulle Messias komme ned fra Betfage på Oljeberget til tempelplassen i Den Hellige Stad etterfulgt av pilegrimsskaren som skulle feire Pessach. Det var denne rute Jesus fulgte ved sitt inntog i Jerusalem på palmesøndag. (Sammenlign Mat 21 og parallelle tekster).

Ifølge de tre første evangeliene (synoptikerne) er det klart at det siste måltid som Jesus spiste sammen med sine disipler, var et sedermåltid. Men på dette punktet råder det uenighet blant forskerne, noe som ikke minst skyldes forskjellen mellom synoptikerne og Johannesevangeliet. Ifølge Johannesevangeliet ble Jesus korsfestet på en Pessachften, mens han ifølge synoptikerne feiret Pessach.

Man må imidlertid i begge tilfeller se bort fra muligheten av at Jesus har feiret Pessachftenen på forskudd. Det ville ha vært noe ganske uheurt. Annie Jaubert^[15] har gitt en rimelig forklaring; nemlig at Jesus har fulgt esseernes (Dødehavssektens) solkalender, mens jøder flest fulgte månekalenderen. Isåfall vil Jesus ha feiret Pessach 1-3 dager før jødene ellers. Det er likevel vanskelig å tro at Jesus og hans disipler som på så mange måter stod esseerne så fjernt, skulle ha fulgt deres skikk på dette punkt. Men det er rimelig å anta at det på Jesu tid var flere forskjellige kalendere i bruk, og at det derfor ikke var en felles dato for jødernes Pessachfeiring. ^[16] Dette kunne forklare forskjellene mellom Johannes og synoptikerne. Jeg er klar over at denne løsning hviler på et nokså spinkelt grunnlag, men det er foreløpig den eneste forklaring som lar alle evangeliene komme til sin rett. Og forskjellen mellom de tre første evangeliene og det fjerde, er ikke større enn at de er enige på ett punkt: At Pessach danner bakgrunnen for korsfestelsens drama.

Påske - for jøder og hedninger

I det foregående har vi sett den messianske betydning av Jesu inntog i Jerusalem, og ifølge de synoptiske evangelier ble nattverden innstiftet på en sederaften.

Vi har sett at afikomman spises til minne om Pessachofferet. Dette betyr at da Jesus brøt et stykke matzah og sa at dette var hans legeme, identifiserte han seg med påskelammet. Og det er interessant at det tredje beger som han - sannsynligvis - kalte den nye pakt i sitt blod, i den jødiske tradisjon kalles *shalom* (det vil si, fredens eller forsoningens beger). Jesu hensikt var å oppfylle Jeremias' ord om en ny pakt (Jer 31,31), en pakt som innebærer shalom mellom Gud og Israel.

Dette betyr at Jesus på denne kvelden kunngjorde sine disipler at Han var i ferd med å fullføre Guds avgjørende frelseshandling som fedrene hadde ventet på. Den nye fremtid som Jer 31,31 varslet om, var begynt.

I det fjerde evangellium kommer Jesu identifikasjon med påskelammet til uttrykk ved at Han blir korsfestet den dag påskelammet slaktes i templet, muligens samtidig. Dette var i tråd med Døperen Johannes' ord om Guds Lam som bærer verdens synd (Joh 1, 29). Men det arameiske ord for lam (*talja*) betyr også tjener, og det er tydelig at Jesus har villet identifisere seg med Guds lidende tjener i Jes 53. Dette betyr at alle evangelier vitner om at Jesus fra Nasaret er den Messias som bringer frelse på en Pessachften. Spørsmålet er da om ikke synoptikerne og Johannesevangeliet gjennom deres tilsynelatende disharmoni utfyller hverandre, slik at de begge blir like uunnværelige for vår forståelse av Pessachdramaet anno 33-35.

Men Pessachmotivet kommer også frem hos Paulus. I 1Kor 5,7 taler han om å rense den gamle surdeig ut. De kristne i Korint formaner til å være en ny deig, fordi de er *azumoi* (det greske ord for matzot). Dette er i overenstemmelse med en gammel jødisk tradisjon som identifiserer surdeig med det onde - og da i særskilt grad hovmot. ^[17]

Paulus' tale i 1Kor 5,7 har det kristne liv som hovedanliggende. Dette liv har sin kilde i Kristus - påskelammet som ble slaktet. Når han taler om å feire Pessach med renhets og sannferdighets matzah, taler han om å spise Lammet med matzah. Dette kan settes i forbindelse med 1 Kor 10, 16-17 og 11, 23-26 som taler om nattverden. Dette betyr at nattverden er stedet der de kristne får fellesskap med Gud som Pessachoffer, som påskelam. Eller 1 Kor 5,7 kan forstås som et kall til en kontinuerlig påskefeiring. Med andre ord er det kristne liv som et kontinuerlig fellesskap med Kristus, en kontinuerlig Pessachfeiring.

Det er oppsiktsvekkende at Paulus - den ivrige forkjemper for hedningenes frihet fra den mosaiske lov - ikke kan unnvære noe av sin jødiske bakgrunn når han utøver sin gjerning som hedningenes apostel, nemlig Pessachmotivet. Dette betyr at det er noe ved Pessachmotivet som ikke bare er jødisk, men også universelt.

Ettersom Paulus sin forkynnelse hadde sin opprinnelse i hans møte med den oppstandne Messias, er det grunn til å tro at han i dette møtet oppdaget at Pessach ikke bare var en del av Jesu identitet som jøde og som jødisk Messias, men også en del av hans identitet som verdens frelser. Han oppdaget at på Pessachften så brakte Gud ikke bare den frelse som fedrene ventet på, men også frelse for hele menneskeheten. Og gjennom å fullføre sitt apostelkall, så fullførte Paulus også sitt kall som jøde: Å bringe Pessachlammet til alle nasjoner.

Noter:

[1] Ifølge den jødiske tradisjon begynner Israels eksistens som folk ved Sinaifjellet når de tar imot Guds Torah = lov.

[2] Alle jøder hadde plikt å reise til Jerusalem ved pilegrimsfestene (2 Mos 23, 14). Rabbinerne - de jødiske skriftlærde - var uenige om hvor gamle barna skulle være før de kunne bli tatt med på pilegrimsreisen. Ifølge Shamai, representanten for den strenge tolkning, var det nok at barna var så gamle at de kunne bæres på skuldrene. Hillel, representant for den milde tolkning, mente at barna skulle være så gamle at de kunne leies ved hånden.

[3] Mishna er den eldste samling av rabbinske forskrifter (halachot). Til å begynne med ble disse forskrifter bevart som en muntlig tradisjon, men ble senere nedskrevet og redigert av rabbi Meir og rabbi Jehuda Hanassi (ca. 200 e. Kr.).

[4] Denne inndeling møter vi f. eks. hos Chaim Raphael i hans utgave av *Haggada shel Pessach*, New York, 1972.

[5] Det er en antydning om at man dypper selleri i saltvann og at man dypper fingeren i vin når man fremsier lovprisningen i *Dayenu*.

[6] I antikken var et et statussymbol å spise liggende. Derfor måtte jøder spise seder liggende som et tegn på at ved sederbordet er alle jøder konger og dronninger.

[7] En omskrivning av Guds Hellige Navn.

[8] Torah er betegnelse for de fem Mosebøker. Torah = lære, instruks, veiledning, undervisning. Det kan også brukes om hele Guds ord.

[9] I sederritualeet så løfter man benet på sederfatet når man nevner Pessach. Dette viser hvilken rolle lammet har spilt ved Pessach-underet.

[10] Det var muligens på dette punkt at Jesus vasket føttene til sine disipler (Joh 13,4flg.).

[11] Det var muligens på dette punkt at Jesus brøt brødet (matzahan) ved nattverden.

[12] Ifølge en skikk innført av jødene fra Tyskland og Polen (askhenasim), men som i dag er felles for alle, ble afikomanen stjålet av barna ved sederens begynnelse. Nå lar man barna leter etter den, og den som finner afikomanen får en liten belønning. Meningen med denne leken er å holde barna i aktivitet og hindre dem fra å sovne, noe som igjen viser betydningen av barnas deltakelse.

[13] Det var kanskje dette beger Jesus brukte ved nattverdens innstiftelse.

[14] Se Matt. 26, 30-31, Mark. 14,26-31, hvor det heter at de sang lovsangen.

[15] Man kan spørre hvorfor man bare nevner vintreets frukt og ikke alle fruktene. Det spørres om dette ikke kan forklares ut fra Jes. 5, hvor vintreet representerer Israel. Det er kanskje på dette punkt at Jesus har talt om vintreet (Joh 15).

[16] *La date de la scene, Calendrier Biblique et Liturgie chretienne (Chaiers bibliques)*, Paris 1957.

[17] Joachim Jeremias drøfter dette problemet i sin bok: *Die Abendmahls Worte Jesu*, Göttingen, Vandhock & Riprecht, 1964. På norsk drøftes dette problemet av Elisabeth Eriksen: *Den jødiske påskefest i relasjon til tidlig kristelig Eucharstifeiring*. Hovedoppgave til filologisk embedseksamen, Universitetet i Oslo, våren 1983.

[18] Adin Steinsaltz, *The Passover Haggada*, Jerusalem, Carta 1983, side 2.